

Over Nationale Grenzen Heen

Colofon

Ontwerp en print: Océ Business Services, Maastricht

Foto omslag: De aarde gezien vanuit Apollo 17, 7 december 1972 (NASA)

ISBN: 978-90-5681-273-7

NUR: 820

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt worden, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur of uitgever.

Over Nationale Grenzen Heen

Rede

in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar op de UNESCO leerstoel Human Rights and Peace aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Maastricht

op vrijdag 14 december 2007

door

dr. Fons Coomans

The central issue, directly or indirectly, is inequality: the principal challenge relates in one way or another to inequality between as well as within nations. The relevant inequalities include disparities in affluence, but also gross asymmetries in political, social and economic power. A crucial question concerns the sharing of potential gains from globalization, between rich and poor countries, and between different groups within countries. (Amartya Sen)¹

*Mijnheer de Rector,
Overige gewaardeerde toehoorders,*

1. Inleiding

In augustus 2006 loste het tankschip de Probo Koala chemisch afval in de haven van Abidjan, een stad gelegen in Ivoorkust in West-Afrika. Het giftig afval werd vervolgens door een Ivoriaans bedrijf gedumpt op verschillende plaatsen in volkswijken van deze havenstad. Duizenden mensen ademden giftige dampen in. Vijftien mensen kwamen te overlijden, zeventig moesten er in een ziekenhuis worden opgenomen en duizenden anderen moesten zich onder doktersbehandeling stellen. Het schip was in juli 2006 in de haven van Amsterdam aangemeerd om het chemische afvalwater te laten verwerken. De firma Trafigura, die het schip gehuurd had voor het transporteren van olie, vond de prijs voor verwerking echter te hoog. De Amsterdamse havenautoriteiten hadden een deel van het afvalwater onderzocht en concludeerden dat het zwaar verontreinigd was. Verwerking zou erg duur worden. Trafigura, met een administratieve hoofdzetel in Amstelveen, besloot het afvalwater terug te nemen. De Amsterdamse havenautoriteiten en de Nederlandse Milieu-inspectie stemden daarin toe en gaven ook toestemming aan het schip uit de Amsterdamse haven te vertrekken. Het schip voer vervolgens naar de Afrikaanse Westkust en dumpte uiteindelijk het giftig afval in Ivoorkust. Het feitelijke storten van het afval in Abidjan werd uitgevoerd door een obscuur Ivoriaans bedrijf met alle gevolgen van dien. Dat bedrijf was door Trafigura ingehuurd. Nadat de feiten in de pers bekend waren gemaakt lieten de Nederlandse autoriteiten een onafhankelijk onderzoek doen naar de gang van zaken

rondom het verblijf van het schip in de Amsterdamse haven. Daaruit bleek dat deze autoriteiten hadden moeten en kunnen voorkomen dat het afval werd teruggepompt in het schip en dat het schip weer vertrok uit de haven. De Nederlandse autoriteiten aanvaardden daarvoor ook de verantwoordelijkheid.²

In vrijwel alle publicaties en discussies over deze zaak ging het over de regelgeving inzake de voorkoming van verontreiniging van het mariene milieu en het beheer en verwerken van afvalstoffen die al of niet overtreden zou zijn. Op geen enkele wijze werd gerefereerd aan mensenrechtelijke normen, in het bijzonder het recht op gezondheid en het recht op leven van de slachtoffers in Ivoorkust. Dat wekt verbazing, nu deze fundamentele rechten toch duidelijk in het geding waren. Ook kwam niet aan de orde of de Nederlandse staat wellicht ingevolge mensenrechtenverdragen waaraan Nederland gebonden is aansprakelijk is voor eigen handelen of nalaten dat gevolgen heeft voor de mensenrechten van de inwoners van de volkswijken in Abidjan. Natuurlijk zijn ook het bedrijf Trafigura en de regering van Ivoorkust mede verantwoordelijk voor de gang van zaken.

Wat ik hier vanmiddag met name met u wil bespreken zijn de verplichtingen van staten ingevolge mensenrechtenverdragen voor hun extraterritoriaal handelen en nalaten, dat wil zeggen buiten de eigen nationale grenzen. Ik zal dit toelichten met voorbeelden van sociale, economische en culturele mensenrechten, zoals het recht op gezondheid, voedsel, een behoorlijke levensstandaard, arbeid, huisvesting e.d. Dit is een belangrijk vraagstuk, omdat er in een tijd van globalisering een vacuüm dreigt te ontstaan op het gebied van de bescherming van de rechten van de mens. Mensenrechtenverdragen zijn in het verleden opgesteld vanuit de veronderstelling dat de verplichtingen van staten zich beperken tot het eigen grondgebied. Nu staten in toenemende mate extraterritoriaal optreden wordt de vraag relevant welke mensenrechtenverplichtingen zij hebben als hun handelen effecten heeft op rechten van mensen over nationale grenzen heen. Met andere woorden, is vanuit een perspectief van globalisering de territoriale begrenzing van mensenrechtenverplichtingen niet een achterhaalde notie?

2. Het juridisch kader

Zoals gezegd gelden mensenrechten primair territoriaal, dat wil zeggen op het grondgebied van een land dat zich juridisch gebonden heeft aan een mensenrechtenverdrag. Bijvoorbeeld, alle mensen die in Nederland verblijven kunnen, op bepaalde uitzonderingen na, aanspraak maken op die rechten. Deze personen vallen binnen de territoriale rechtsmacht van de staat. De zogenoemde extraterritoriale werking van mensenrechtenverdragen heeft betrekking op elk handelen of nalaten van een staat dat effecten heeft buiten het eigen grondgebied op de rechten van mensen in andere landen. De ontwikkeling van de economische globalisering en de toegenomen interdependentie tussen landen en mensen die gekenmerkt worden door een sterke toename van contacten en activiteiten op wereldschaal tussen actoren (staten, bedrijven, personen, internationale organisaties) hebben ertoe bijgedragen dat mensenrechtenverplichtingen een extraterritoriale dimensie hebben gekregen. Voorbeelden als de behandeling van Irakese gevangenen door Amerikaanse militairen in de Abu Graib gevangenis in Bagdad of het vermoorden van vermeende Al Qaida terroristen in Jemen door een Amerikaanse raket doen de vraag rijzen naar de verplichtingen van de Amerikaanse regering ingevolge mensenrechtenverdragen in de zogenoemde War on Terror. Mensenrechtenjuristen gaan ervan uit dat een staat ook aan die mensenrechten (bijv. vrijwaring tegen marteling, recht op leven, recht op een eerlijk proces) gebonden is indien hij buiten zijn eigen grondgebied effectieve controle of gezag uitoefent over het grondgebied van een andere staat of over personen die daar verblijven. Dat is het geval bij een militaire bezetting van een ander land, bijvoorbeeld de bezetting van de Palestijnse gebieden door Israël. Een juridisch aanknopingspunt daarvoor kan worden gevonden in de formulering van de algemene verplichting van staten ingevolge mensenrechtenverdragen inzake burger- en politieke rechten om de rechten te verzekeren van een ieder die aan zijn rechtsmacht is onderworpen.³ Dat zijn niet slechts de personen die op zijn grondgebied verblijven, maar ook diegenen waarover de staat extraterritoriaal effectieve controle of gezag uitoefent. Op het gebied van de burger- en politieke rechten heeft de rechtspraak erkend dat onder bepaalde voorwaarden, staten extraterritoriale verplichtingen hebben.⁴ Zo erkende het Europees Hof voor de Rechten van de Mens dat Turkije gebonden was aan de normen van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens op het door Turkije bezette noordelijk deel van Cyprus.⁵

Op het gebied van de sociale, economische en culturele rechten is de rechtsontwikkeling van de extraterritoriale toepassing van verdragen nog maar nauwelijks begonnen. Dit heeft te maken met het traditioneel zwakkere juridisch karakter van deze rechten, dat wil zeggen dat ze moeilijk afdwingbaar zijn, omdat de overheid meestal actief maatregelen moet nemen om ze te verwezenlijken. Cruciaal in dit verband is Artikel 2, eerste lid van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten dat in algemene zin bepaalt dat verdragsstaten zich ertoe verplichten maatregelen te nemen, met een volledige inzet van financiële en economische middelen, ten einde steeds nader tot een algehele verwezenlijking van de in het verdrag erkende te komen.⁶ Het nemen van dat soort maatregelen gericht op de geleidelijke verwezenlijking van rechten, of juist het achterwege blijven daarvan, kan meestal moeilijk voor de rechter worden afgedwongen. Er zijn dus ook weinig of geen uitspraken van internationale rechterlijke organen die hierop een licht zouden kunnen werpen. Toch is er wel een enkele gezaghebbende uitspraak die belangrijk is voor de verdere ontwikkeling van het recht op dit gebied. In 2004 bepaalde het Internationaal Gerechtshof in Den Haag in een Advies over de rechtmatigheid van de bouw door Israël van een afscheidingsmuur tussen Israël en de Bezette Palestijnse Gebieden op de Westoever van de Jordaanvallei dat Israël gehouden was de sociale en economische rechten van de inwoners van dit gebied te respecteren.⁷ Dat betrof met name de verplichting geen belemmeringen op te werpen voor de vrijheid van beweging van Palestijnse burgers om toegang te houden tot landbouwgrond, waterbronnen, scholen en ziekenhuizen. Het Hof bepaalde dat het door Israël bekrachtigde Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten ook van toepassing was in de Palestijnse gebieden die door Israël bezet zijn.⁸ Israël oefent immers controle uit over deze gebieden en beïnvloedt daarmee in sterke mate de mogelijkheden van Palestijnse burgers hun sociale en economische rechten te genieten.

De extraterritoriale toepassing van mensenrechtenverdragen inzake sociale, economische en culturele rechten is dus nog een relatief onontgonnen gebied. In het vervolg van deze rede wil ik een aantal kwesties en gedachten presenteren die van belang zijn om het gebied verder in kaart te brengen en te ontwikkelen.

3. De juridische grondslag voor extraterritoriale toepassing van verdragen inzake economische, sociale en culturele rechten

Wat zou de mensenrechtelijke grondslag kunnen zijn voor een land als Nederland om in het voorbeeld van het schip de Probo Koala het recht op gezondheid en het recht op leven van de inwoners van de havenstad in Ivoorkust niet te schenden?⁹ Kijken we naar artikel 2 van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten (IVESCR), dan vinden we in die bepaling geen uitdrukkelijke beperking van de verplichtingen van staten tot het eigen grondgebied of rechtsmacht.¹⁰ Men zou kunnen stellen dat de opstellers van dit artikel zelfs een zekere internationale dimensie van de verwezenlijking van deze rechten beoogd hebben. Er is immers in dat artikel sprake van een uitdrukkelijke verwijzing naar internationale hulp en samenwerking. Die internationale dimensie is tegenwoordig veel sterker dan in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw toen de tekst van het verdrag werd opgesteld. Ook kan uit de ontstaansgeschiedenis van deze bepaling worden afgeleid dat de financiële hulpbronnen nodig voor de verwezenlijking van de rechten in arme landen mede afkomstig zouden moeten zijn van de internationale gemeenschap.¹¹ Een ander aanknopingspunt voor het aanwezig zijn van een grondslag voor een juridische verplichting is te kijken naar onderwerp en doel van het Verdrag, kortom een teleologische interpretatie.¹² Volgens de preambule zijn lidstaten van de Verenigde Naties verplicht de universele eerbied voor en de inachtneming van de rechten van de mens te bevorderen. Men kan zeggen dat een dergelijke verplichting niet ophoudt bij de nationale grenzen van een verdragsstaat, maar juist een wereldwijde reikwijdte heeft, zoals het woord 'universeel' ook al aangeeft. Nog een ander aanknopingspunt voor de juridische grondslag voor een extraterritoriale toepassing van het Verdrag is het te beschouwen als een 'living instrument', dat wil zeggen als een tekst die in de loop van de tijd evolueert. Kortom, een dynamische interpretatie die rekening houdt met ontwikkelingen die zich sedert het tot stand komen van het Verdrag hebben voorgedaan. Daarbij valt te denken aan de economische globalisering, de groei van het aantal gouvernementele en niet-gouvernementele actoren en het 'kleiner' worden van de wereld als gevolg van technologische ontwikkelingen. Eén van de gevolgen hiervan is dat buitenlandse actoren een aanzienlijke invloed kunnen hebben op de levens van gewone mensen, en dus ook op het genot van hun economische, sociale en culturele rechten. Uit deze verschillende

interpretaties van de reikwijdte van de verplichtingen van staten ingevolge economische, sociale en culturele rechten kan men de conclusie trekken dat deze verplichtingen niet ophouden te bestaan waar nationale grenzen eindigen. Genoemde interpretaties zijn evenwel nog zwak verankerd; ze zijn niet gebaseerd op harde expliciete juridische verplichtingen, maar eerder op impliciete noties en redeneringen. Later in mijn betoog kom ik op dit punt nog terug.

4. Morele redenen voor extraterritoriale mensenrechtelijke verplichtingen

Morele redenen en argumenten vormen vaak de basis voor het ontstaan van rechtsnormen. In het geval van schrijnende (nood)situaties in ontwikkelingslanden wordt nogal eens door rechtsfilosofen gewezen op het bestaan van een algemene morele verplichting om mensen in nood te helpen om in hun meest essentiële behoeften te voorzien.¹³ Zo stelt bijvoorbeeld John Rawls in zijn boek *The Law of Peoples* dat er een algemene morele verplichting bestaat voor volken om andere volken te helpen die onder omstandigheden leven die verhinderen dat er een “just or decent political or social regime” kan ontstaan. Het gaat dan om zogenoemde “burdened societies” waar het ontbreekt aan politieke en culturele tradities, menselijk kapitaal, de kennis, maar ook de technologische en materiële middelen om “well-ordered” te worden. In een dergelijke situatie, “well-ordered peoples have a *duty* to assist burdened societies”.¹⁴ In het kader van politiek-morele discussies heeft met name de “Cosmopolitan” benadering oog voor de noden in arme landen en de verantwoordelijkheden die dat met zich brengt voor rijke landen.¹⁵ Met name de bijdrage die rijke landen leveren aan het in stand houden van oneerlijke (handels)verhoudingen in de wereld, in combinatie met een geïnstitutionaliseerde wereldorde (bijvoorbeeld in het kader van de Wereld Handels Organisatie) die in het voordeel werkt van deze landen, leidt bij de aanhangers van de Cosmopolitan benadering tot de conclusie dat deze landen in dit verband ook verantwoordelijkheden hebben. Deze verantwoordelijkheid dient zich te vertalen in een bijzondere verplichting arme landen te ondersteunen. Dankzij een voorsprong op het gebied van kennis, organisatievermogen en toegang tot informatie profiteren deze rijke landen immers ook het meest van deze wereldorde. Zij hebben daarmee ook de capaciteit om kwetsbare landen te helpen.

Dergelijke morele overwegingen lagen ook ten grondslag aan de aanvaarding van de “United Nations Millennium Declaration” door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties (VN) in september 2000. De staatshoofden en regeringsleiders erkenden toen dat “in addition to our separate responsibilities to our societies, we have a collective responsibility to uphold the principles of human dignity, equality and equity at the global level. As leaders we have a duty therefore to all the world’s people, especially the most vulnerable and, in particular, the children of the world, to whom the future belongs”.¹⁶ Ook verklaarden zij zich te zullen inspannen vormen van extreme armoede, waar een aanzienlijk deel van de wereldbevolking onder lijdt, uit te bannen.¹⁷ Hieruit valt af te leiden dat regeringsleiders bereid zijn de bestrijding van wereldwijde armoede op te vatten als een gedeelde verantwoordelijkheid van alle landen. Ten aanzien van Afrika merkte de EU Commissaris voor Ontwikkelingssamenwerking Michel bijvoorbeeld op dat de Europese Unie en de lidstaten ten opzichte van dat continent een humanitaire en morele plicht hebben en dat in de betrekkingen met Afrika solidariteit moet worden getoond.¹⁸

5. Handelen en nalaten; oorzakelijk verband en gevolgen

Zoals gezegd kan extraterritoriaal optreden van een staat bestaan uit actief handelen en nalaten om te handelen. In het geval van de Probo Koala ging het om een nalaten door de Nederlandse autoriteiten om het schip te beletten met het giftige afvalwater uit de Amsterdamse haven te vertrekken. Wat te denken van de volgende casus: in een aantal Afrikaanse landen zoals Benin, Ghana, Ivoorkust, Kameroen, Mali en Senegal, heeft de import van goedkoop diepvrieskippenvles uit de Europese Unie de lokale pluimveesector de laatste tien jaar ten gronde gericht.¹⁹ Als gevolg hiervan is de voedselvoorziening in deze landen afhankelijk geworden van Europese exporten, zijn mensen hun baan verloren en wordt de inkomenspositie van een groot aantal gezinnen bedreigd. Bovendien heeft men zeggenschap verloren inzake de beslissing welk voedsel in culturele zin geschikt en aanvaardbaar is voor de lokale bevolking. Ook in dit voorbeeld wordt de situatie veelal niet gedefinieerd in termen van mensenrechten, maar eerder in termen van economische motieven en sociale effecten. Het is duidelijk dat een onderdeel van het Europese landbouwbeleid hier negatieve gevolgen heeft voor het recht van de lokale Afrikaanse bewoners op een behoorlijke levensstandaard dat is

verankerd in artikel 11 van het IVESCR.. Het gaat hier niet om een nalaten om te handelen, maar om een actief handelen waarvan men kon weten dat de negatieve effecten zich vroeg of laat zouden voordoen. Er is dus, met andere woorden, een oorzakelijk verband tussen de invoer van het Europese kippenvlees en de gevolgen voor de lokale pluimveesector. De vraag wie voor deze gevolgen verantwoordelijk is, is niet zo eenduidig te beantwoorden. Enerzijds is er natuurlijk de Europese Unie die een gemeenschappelijk landbouwbeleid voert met derde landen en dit in overeenkomsten gericht op vrije handel vast legt. De Europese Unie is daar verantwoordelijk voor. Anderzijds zijn er de regeringen van de Afrikaanse landen die vaak primair hun eigen belangen voor ogen hebben in plaats van die van de lokale bevolking. Onder druk van de Europese Unie stemt men in met handelsovereenkomsten die negatief uitpakken voor het genot van de sociale en economische rechten van de eigen bevolking. Deze regeringen dragen daarom ook een gedeelde verantwoordelijkheid samen met de Europese Unie. Dit voorbeeld illustreert ook dat in handelsrelaties van de Europese Unie, en de effecten daarvan, extraterritoriale verplichtingen ingevolge mensenrechtenverdragen eigenlijk geen rol spelen.

Eenderdevoorbeeldvanhandelenindevormvaneenactievebemoedienis van een Westers land met de verbetering van de sociaal-economische situatie van mensen in Derde Wereldlanden betreft het verlenen van financiële steun in het kader van ontwikkelingssamenwerking. Nederland bijvoorbeeld ondersteunt de onderwijssector in een aantal Afrikaanse landen.²⁰ Daaronder zijn landen die welbewust gekozen hebben voor gratis basis onderwijs, zoals Zambia en Oeganda. De Nederlandse hulp draagt dan direct bij aan het in stand houden van het kostenloze onderwijs. Dat leidt weer tot andere problemen, zoals een enorme groei van het aantal kinderen per klas en een daarmee gepaard gaande achteruitgang van de kwaliteit van het onderwijs. In andere landen waarin Nederland de onderwijssector financieel ondersteunt is het basisonderwijs niet gratis, zoals in Ethiopië en Mozambique.²¹ Dat betekent dat veel kinderen niet naar school kunnen. Ingevolge artikel 13 en 14 van het Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten verplichten verdragsstaten zich het onderwijs voor alle kinderen beschikbaar en toegankelijk te maken. Kan de Nederlandse financiële steun worden opgevat als een bijdrage met positieve effecten op de uitvoering van die verplichting, of juist als een ondermijning daarvan in landen waar het onderwijs niet kostenloos is? Moeilijke vragen om te

beantwoorden waarbij er vaak sprake is van een veelheid van factoren en actoren, en van oorzaken en gevolgen die lang niet altijd in een direct of zelfs indirect verband met elkaar staan. Zo zijn besluiten op onderwijs gebied primair die van de Afrikaanse regeringen zelf, maar spelen ook vaak andere actoren een rol, zoals de Wereldbank, niet-gouvernementele donor-organisaties en Westerse regeringen. Bovendien zijn politieke keuzes en prioriteiten van Afrikaanse regeringen belangrijk, evenals eventuele voorwaarden die donoren verbinden aan het verlenen van financiële steun aan de onderwijssector.

Tenslotte een voorbeeld waarbij een Westers land niet alleen handelt, maar als lid van besluitvormend orgaan van een internationale organisatie. In januari 2006 verstrekke het bestuur van de International Finance Corporation (IFC) een lening van 125 miljoen dollar aan het Amerikaanse mijnbouwbedrijf Newmont voor een project voor het delven van goud in de Ahafo regio in Ghana.²² Enkele duizenden mensen, waaronder veel boeren, moesten gedwongen hun land verlaten. Zij kregen geen afdoende compensatie, noch alternatief land aangeboden. Volgens FIAN, een mensenrechtenorganisatie die zich inzet voor het recht om zichzelf te voeden, was er sprake van schendingen van het recht op voedsel, een behoorlijke levensstandaard en het recht op water. Na druk van Duitse mensenrechtenorganisaties stemde de Duitse bewindvoerder in de IFC tegen het vertrekken van de lening; de Nederlandse bewindvoerder onthield zich van stemming. Deze schendingen zijn volgens FIAN toe te rekenen aan het bestuur van de IFC en de afzonderlijke regeringen vertegenwoordigd door hun bewindvoerders. FIAN stelde dat een staat ook gebonden is aan zijn verplichtingen ingevolge mensenrechtenverdragen wanneer het in multilateraal verband optreedt als lid van een orgaan dat een besluit neemt inzake een financieel project dat de rechten van mensen in landen negatief beïnvloedt.

6. Mensenrechtelijke ontwikkelingen

Zoalshierboven al vermeld is de status van extraterritoriale verplichtingen van staten ingevolge sociale, economische en culturele mensenrechten juridisch gezien nog zwak. Er zijn de laatste jaren evenwel ontwikkelingen geweest die beogen die verplichtingen nader te duiden en te versterken.

6.1 De verplichting tot internationale samenwerking

Als uitgangspunt kan worden gesteld dat ingevolge het algemene internationale publiekrecht staten een verplichting hebben om samen te werken, met name gericht op de wereldwijde bevordering van de rechten van de mens.²³ De verplichting tot samenwerking kan worden gekwalificeerd als een beginsel van internationaal recht en vloeit mede voort uit het lidmaatschap van de VN.²⁴ Voorts zijn eraanknopingspunten te vinden in artikel 28 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens voor een juridische grondslag voor grensoverschrijdende positieve mensenrechtelijke verplichtingen. Daarin is bepaald dat een ieder recht heeft op het bestaan van een zodanige maatschappelijke en internationale orde, dat de rechten en vrijheden, genoemd in de Universele Verklaring, daarin ten volle kunnen worden verwezenlijkt. Dat betekent dat alle staten een gedeelde verantwoordelijkheid hebben om die internationale orde te helpen verwezenlijken. Daarnaast is er de Declaration on the Right to Development, in 1986 aangenomen door de Algemene Vergadering van de VN.²⁵ Deze Declaratie heeft als belangrijk kenmerk de gezamenlijke verantwoordelijkheid van alle staten om bij te dragen aan de verwezenlijking van het recht op ontwikkeling, alsmede de verplichting voor staten om samen te werken om dat doel te bereiken.²⁶

Meer in algemene zin formuleerde het VN-Comité inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten reeds in 1990 een internationale verplichting tot internationale samenwerking die voortvloeit uit artikel 2, eerste lid van het IVESCR. Het stelde vast dat

*'international cooperation for development and thus for the realization of economic, social and cultural rights is an obligation for all States. It is particularly incumbent upon those States which are in a position to assist others in this regard.'*²⁷

Het zelfde Comité definieerde in dit verband ook bepaalde kernverplichtingen ('core obligations') die staten onder alle omstandigheden dienen na te leven.²⁸ Deze kernverplichtingen zijn ook relevant voor nationale en internationale programma's en strategieën voor de uitbanning van armoede. Het Comité is in dit verband van mening dat

'core obligations establish an international minimum threshold that all developmental policies should be designed to respect. (...) If a national or international anti-poverty strategy does not reflect this minimum threshold, it is inconsistent with the legally binding obligations of a State party'.²⁹

Een duidelijke stellingname die weliswaar niet juridisch bindend is, maar wel een belangrijke aansporing vormt voor rijke landen om in hun internationale hulp programma's ervoor te waken dat bepaalde minimum niveaus van verwezenlijking van sociale, economische en culturele rechten in acht worden genomen.

6.2 Verfijning van verplichtingen

Voorts is er sprake van een ontwikkeling van het nader omschrijven en verfijnen van verplichtingen van staten die voortvloeien uit mensenrechtenverdragen. In het algemeen kan worden gezegd dat alle mensenrechten een drietal verplichtingen opleggen aan staten: dat zijn verplichtingen een recht te eerbiedigen ('to respect'), te beschermen ('to protect') en te verwezenlijken ('to fulfil'). In de mensenrechtelijke literatuur en in de jurisprudentie wordt in toenemende mate deze typologie gehanteerd, met name met betrekking tot sociale, economische en culturele rechten.³⁰ De verplichting te eerbiedigen houdt in dat een staat zich dient te onthouden van directe inmenging in het genot van een recht door een individu, bijvoorbeeld geen ontruiming van boeren van hun land. De verplichting te beschermen betekent dat de staat er zorg voor dient te dragen dat derden de rechten van individuen niet schenden, bijvoorbeeld het opstellen van anti-discriminatie regels voor arbeidsrelaties tussen werkgever en werknemer. De verplichting te verwezenlijken houdt in dat de staat actief maatregelen moet nemen om een recht te verwezenlijken, bijvoorbeeld de bouw van scholen.³¹ Deze typologie houdt aldus zowel negatieve verplichtingen in voor de staat om zich te onthouden als positieve verplichtingen tot actief handelen. Met name het VN-Comité inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten³² heeft in gezaghebbende Algemene Commentaren (General Comments) deze typologie verdere invulling gegeven en op impliciete wijze gebruikt bij de specificering van de extraterritoriale verplichtingen van verdragsstaten.³³ Deze worden in de Algemene Commentaren aangeduid als 'internationale verplichtingen' (international obligations).³⁴ Daarbij valt op dat het Comité geneigd is een onderscheid te maken tussen internationale verplichtingen

'to respect' die gebiedender/dwingender zijn geformuleerd en verplichtingen 'to protect' en 'to fulfil' die vrijblijvender zijn verwoord. Bijvoorbeeld bij het opleggen van economische sancties door de VN Veiligheidsraad tegen een bepaald land **moeten** de effecten van de sancties op het genot van sociale, economische en culturele rechten worden verdisconteerd.³⁵ En ten aanzien van het recht op water stelt het Comité dat internationale samenwerking van staten **vereist zich te onthouden** van al die activiteiten die, op directe of indirecte wijze, het genot van het recht op water in andere landen belemmeren.³⁶ Maar met betrekking tot het recht op gezondheid stelde het Comité bijvoorbeeld dat rijke landen de toegang tot essentiële gezondheidsvoorzieningen, goederen en diensten in arme landen **zouden moeten** bevorderen en noodzakelijke medische hulp verlenen. Dat zou met name gelden voor hulp bij de aanpak van besmettelijke ziekten.³⁷ Alhoewel deze General Comments belangrijk zijn voor het verkrijgen van een beter begrip van de aard van extraterritoriale verplichtingen, moet tegelijkertijd worden gezegd dat ze ook vaak zijn gebaseerd op 'wishful thinking'. Dat wil zeggen dat ze eerder de wenselijke ontwikkeling van het recht aangeven dan dat ze een stevige grondslag hebben in het recht. Die stevige grondslag is mijns inziens wel aanwezig voor de verplichting 'to respect' die immers een onthoudingsverplichting inhoudt. Bij verplichtingen 'to protect' en 'to fulfil' daarentegen lijkt de wens de vader van de gedachte te zijn.

6.3 Resoluties van VN-organen

Organen van de VN met mensenrechten in hun mandaat hebben er in de afgelopen jaren blijk van gegeven oog te hebben voor de negatieve effecten van de internationale economische betrekkingen op de sociale en economische mensenrechten van kwetsbare bewoners van ontwikkelingslanden. Deze organen, zoals de Algemene Vergadering en de Commissie voor de Rechten van de Mens, zijn samengesteld uit vertegenwoordigers van regeringen en zijn daarmee politieke organen. In resoluties, aangenomen door deze organen, worden landen bijvoorbeeld opgeroepen ertoe bij te dragen dat een ieder in ontwikkelingslanden die het slachtoffer is van HIV/AIDS toegang krijgt tot essentiële medicijnen voor de behandeling ervan.³⁸ Hier is sprake van een duidelijk verband met een extraterritoriale verplichting het recht op gezondheid in andere landen te helpen verwezenlijken. Een andere resolutie stelt dat de uitoefening van basisrechten op voedsel,

huisvesting, werk, onderwijs en gezondheid niet ondergeschikt kan worden gemaakt aan de uitvoering van structurele economische en sociale hervormings- en saneringsprogramma's die tot doel hebben de buitenlandse schuld van landen te doen verminderen.³⁹ Deze vorm van ingrijpen in sociale uitgaven vloeit vaak voort uit overeenkomsten die regeringen in ontwikkelingslanden vaak onder druk sluiten met internationale donoren als IMF en Wereldbank. Als laatste voorbeeld kan een resolutie van de Algemene Vergadering worden genoemd die lidstaten en internationale organisaties oproept beleid te ontwikkelen en projecten te ondersteunen die het recht op voedsel bevorderen en af te zien van handelen dat een negatieve invloed heeft op de verwezenlijking van dit recht.⁴⁰ Dit soort resoluties hebben het karakter van aanbevelingen; ze zijn niet juridisch bindend, maar als 'soft law' bronnen zijn ze wel belangrijk voor het aangeven van de richting van de ontwikkeling van het recht op dit punt. Bovendien zijn ze aangenomen door regeringen van lidstaten van de VN en winnen daardoor aan gezag.

6.4 De werkzaamheden van VN Speciale Rapporteurs

Ook de Speciale Rapporteurs van de VN inzake het recht op voedsel en het recht op gezondheid hebben er recentelijk in hun rapporten op gewezen dat staten zowel negatieve als positieve extraterritoriale verplichtingen hebben om deze rechten in andere landen te verwezenlijken. Zo stelt de Rapporteur inzake het recht op voedsel bijvoorbeeld dat exportsubsidies voor landbouwproducten van het rijke Noorden naar landen in het Zuiden het recht op een behoorlijke levensstandaard van boeren vernietigen, omdat hun eigen producten te duur zijn in vergelijking met de geïmporteerde. Hij ziet dergelijke praktijken als een schending van de verplichting 'to respect', anders gezegd van de verplichting geen schade aan anderen te berokkenen ('to do no harm').⁴¹ Na een bezoek aan Oeganda stelde de VN Speciale Rapporteur inzake het recht op gezondheid dat de activiteiten van het Zweedse International Development Cooperation Agency (SIDA) belangrijk zijn voor de verwezenlijking van het recht op gezondheid in Oeganda. Hij concludeerde dat de bijdrage van SIDA in overeenstemming was met de verplichtingen van Zweden ingevolge het IVESCR.⁴² Het werk van Speciale Rapporteurs van de VN is belangrijk voor het versterken van de bewustwording over extraterritoriale verplichtingen inzake sociale en economische rechten bij zowel regeringen, internationale organisaties

en niet-gouvernementele actoren. De Rapporteurs kunnen regeringen ook direct aanspreken op de effecten van hun extraterritoriale handelen wanneer zij landen bezoeken. Daarnaast bewerkstelligen deze rapporten dat dit onderwerp op de agenda komt te staan van organen als de nieuwe VN Mensenrechten Raad.

6.5 Activiteiten van niet-gouvernementele actoren

Enkele Duitse niet-gouvernementele mensenrechtenorganisaties hebben het voortouw genomen bij het documenteren en concretiseren van extraterritoriale verplichtingen van Duitsland met betrekking tot specifieke casusposities. Deze organisaties hebben onderzocht hoe als onderdeel van de Duitse bilaterale financiële en economische betrekkingen met andere landen extraterritoriale mensenrechtenverplichtingen al dan niet zijn geschonden. Daarbij ging het ook om de verantwoordelijkheid van Duitsland voor het handelen van Duitse multinationale bedrijven in het buitenland. Daarnaast hebben deze organisaties onderzoek gedaan naar de mensenrechtenverplichtingen van Duitsland als lid van internationale financiële instellingen, zoals de Wereldbank, dus als onderdeel van de multilaterale betrekkingen. De case studies bieden een fascinerende analyse van het handelen en nalaten van verschillende actoren, hun verplichtingen ingevolge de rechten van de mens en geconstateerde schendingen.⁴³ Deze studies formuleren onder meer als aanbeveling dat de Duitse regering op actieve wijze extraterritoriale mensenrechtenverplichtingen in het buitenlandse handels en investeringsbeleid dient te vervlechten.

Een andere bijdrage aan de concretisering van de verplichtingen van de internationale gemeenschap werd een aantal jaren geleden geleverd door een rapport van de International Council on Human Rights Policy uit Genève, een onafhankelijk onderzoeksinstituut op het gebied van de rechten van de mens. In dat rapport wordt betoogd dat er in het internationale recht inzake de rechten van de mens voldoende basis aanwezig is om te stellen dat staten een verplichting hebben hulp te bieden indien in een bepaald land een regering als gevolg van onwil, onvermogen of slecht beleid niet zelf in staat is om de economische, sociale en culturele rechten van de bevolking te verzekeren.⁴⁴ Indien basisbehoeften van mensen zoals voedsel, onderdak, gezondheidszorg en onderwijs niet gerealiseerd kunnen worden als gevolg van armoede, betekent dat ook dat hun sociale en economische rechten onvervuld

blijven. In het geval van niet-verwezenlijking van economische, sociale en culturele rechten is het niet altijd mogelijk om te bepalen of er een schender (bijvoorbeeld de regering) valt aan te wijzen die door zijn gedrag (handelen of nalaten) verantwoordelijk is voor de niet-naleving van de norm.⁴⁵ Vaak is er geen sprake van een echte schending van een recht, maar van niet-verwezenlijking ('non-fulfilment') van een recht veroorzaakt door het onvermogen van de regering als gevolg van een tekort aan middelen of capaciteit. Dat valt een staat niet aan te rekenen. Dat neemt niet weg dat er een verplichting kan bestaan om de slachtoffers of de mensen die tekort komen te helpen en te beschermen tegen verder lijden. De "gravity of need", oftewel de ernst van de nood dient de hulpreactie van de internationale gemeenschap te bepalen. De primaire verplichtingen voor de verwezenlijking van economische, sociale en culturele rechten in dit soort gevallen liggen evenwel bij de eigen staat/regering, de verplichtingen van andere staten zijn complementair van aard. Het rapport betoogt nu dat met name die (rijke) landen die de wetenschappelijke en technologische kennis, de logistieke en organisatie capaciteit, alsmede de financiële middelen bezitten een veel sterkere verplichting hebben om landen in nood te helpen: "their capacity (...) confers added responsibility".⁴⁶

7. De houding van Westerse staten

Regeringen van Westerse staten erkennen het bestaan van extraterritoriale verplichtingen ingevolge het IVESCR niet. Eigenlijk zou het toepasselijker zijn om te zeggen dat de regeringen van deze staten over deze kwestie zwijgen; men vindt weinig of geen voorbeelden van een uitdrukkelijke afwijzing van dit type verplichtingen, laat staan van een expliciete erkenning. Dit heeft ermee te maken dat een uitdrukkelijke aanvaarding van extraterritoriale verplichtingen kan leiden tot aanspraken van individuen en regeringen uit ontwikkelingslanden en dus ook tot verantwoordelijkheden en juridische aansprakelijkheid. Volkenrechtelijke aansprakelijkheid ontstaat indien handelen of nalaten dat aan een staat kan worden toegerekend in strijd is met een volkenrechtelijke verplichting.⁴⁷

Erkenning van extraterritoriale verplichtingen is een gevoelige kwestie, omdat politieke, economische en financiële belangen in het spel zijn, zowel van de overheid als van private actoren. Westerse

regeringen willen in hun buitenlands economisch beleid liever niet beperkt worden door mensenrechtenverplichtingen op het gebied van de verwezenlijking van sociale, economische en culturele rechten. Die beperken de beleidsvrijheid en de ruimte om te opereren. Ook zou een schending van die verplichtingen kunnen uitmonden in juridische claims met financiële gevolgen.⁴⁸ Het vereist politieke wil om te erkennen dat een staat ook mensenrechtenverplichtingen over de eigen nationale grenzen heen heeft. Westerse landen zijn wel bereid om hun beleid inzake ontwikkelingssamenwerking te baseren op een mensenrechtenbenadering, dat wil zeggen dat hulp moet bijdragen aan de verwezenlijking van sociale, economische en culturele rechten.⁴⁹ Maar zij beschouwen hun inspanningen op dit terrein niet in termen van mensenrechtenverplichtingen.

Ook wanneer men het IVESCR volgens de bepalingen van het Weens Verdragenverdrag interpreteert is er (nog) geen sprake van een tussen verdragsstaten tot stand gekomen overeenstemming dat het verdrag ook van toepassing is op het extraterritoriale handelen en nalaten van staten. Bovendien bestaat er geen praktijk van toepassing van het verdrag waardoor overeenstemming tussen verdragspartijen over de uitleg van de extraterritoriale werking van het verdrag is ontstaan.⁵⁰

Daarnaast moet worden vastgesteld dat het internationale recht inzake de rechten van de mens enerzijds, en de juridische vormgeving van de economische globalisering, met name in de Wereld Handels Organisatie (WTO), zich geïsoleerd van elkaar hebben ontwikkeld. In de Doha-ronde van de WTO is geen expliciete verwijzing te vinden naar mensenrechten als in acht te nemen verplichtingen.⁵¹ Het gaat in feite om verschillende werelden waartussen als het ware een kloof bestaat. Het betreft ook vaak verschillende spelers (politici, onderhandelaars, ambtenaren) met weinig kennis van de andere wereld. Dit betekent bijvoorbeeld dat mensenrechtenverplichtingen bij de onderhandelingen over de implementatie van de Doha Verklaring van de WTO inzake intellectuele eigendomsrechten en de relatie met de openbare gezondheid eigenlijk geen rol speelden.⁵² De extraterritoriale toepassing van het IVESCR bleef dan ook grotendeels buiten beschouwing. Een vraag die in dit verband bijvoorbeeld op komt is of rijke landen, die de thuisbasis vormen van grote farmaceutische bedrijven, in het kader van de WTO een positieve verplichting hebben te helpen bevorderen dat ontwikkelingslanden gemakkelijker toegang krijgen tot goedkope essentiële medicijnen voor

de behandeling van arme patiënten met levensbedreigende ziekten zoals AIDS, malaria en TBC. En of een dergelijke verplichting wellicht ook voortvloeit uit mensenrechtenverdragen waarbij rijke landen partij zijn.⁵³ Westerse regeringen lijken het bestaan van zo'n mensenrechtelijke verplichting uit te sluiten.⁵⁴

Wel is er binnen een aantal internationale organisaties sprake van een groeiend besef dat mensenrechten het karakter hebben van beginselen die ten grondslag dienen te liggen aan het beleid van die organisaties. Zo heeft recentelijk het belangrijke Development Assistance Committee van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) een aantal beginselen vastgelegd gericht op de integratie van mensenrechten in ontwikkeling.⁵⁵ Eén van de beginselen heeft als titel "Do no harm". Daaronder wordt verstaan dat:

'donors should promote fundamental human rights, equity and social inclusion, respect human rights principles in their policies and programming, identify potentially harmful practices and develop short, medium and long-term strategies for mitigating the potential for harm'.⁵⁶

Uit deze beginselen volgt niet dat OESO-landen gebonden zijn aan mensenrechtenverdragen in het kader van ontwikkelingssamenwerking relaties, maar wel dat mensenrechten een nadrukkelijker rol gaan spelen bij het ontwerpen van ontwikkelingsprogramma's door donor staten.⁵⁷

8. Verantwoordelijkheidsmechanismen en rechtsmiddelen

Omdat extraterritoriale verplichtingen van staten ingevolge mensenrechtenverdragen inzake sociale, economische en culturele rechten vooralsnog een zwakke juridische basis hebben, zijn er ook nauwelijks mechanismen of procedures beschikbaar die ingeroepen kunnen worden in geval van een vermeende schending. De slachtoffers van het gedumpte giftig afval van de Probo Koala kunnen de firma Trafigura dagen voor de Nederlandse rechter. Maar waar kunnen zij terecht met een klacht over het nalatig optreden van de Nederlandse overheid in deze zaak, dus een schending van de verplichting 'to protect'? De Nederlandse Staat zou gedaagd kunnen worden voor de Nederlandse rechter. De Nederlandse Staat zal waarschijnlijk directe aansprakelijkheid voor het schenden van een verplichting ingevolge het IVESCR ontkennen. Wellicht dat een claim

gebaseerd op overtreding van milieuregelgeving wel succesvol zal blijken te zijn. Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat de Nederlandse rechter zal toetsen of de Nederlandse overheid extraterritoriale verplichtingen voortvloeiend uit het recht op gezondheid als mensenrecht heeft geschonden. Een procedure voor de internationale rechter om een beweerde schending te stoppen lijkt wel een optie te zijn indien kan worden aangetoond dat een Staat direct aansprakelijk is voor directe en onmiddellijke schade die het genot van bepaalde sociale, economische of culturele rechten aantast. Een schending van de verplichting 'to respect' dus. Te denken valt dan bijvoorbeeld aan een statenklacht voor het Internationaal Gerechtshof inhoudende een verzoek tot het nemen van voorlopige maatregelen ingevolge artikel 41 van het Statuut van het Hof om de rechten van de klagende staat en zijn inwoners te beschermen.⁵⁸

Een klacht betreffende de negatieve effecten van het beleid of projecten van intergouvernementele organisaties, zoals Wereldbank en IMF, kan niet aan een rechter worden voorgelegd. Sommige organisaties, bijvoorbeeld de Wereldbank, hebben evenwel hun eigen procedures in het leven geroepen waarbij het beleid van de instelling kan worden getoetst aan interne richtlijnen voor de staf. Een voorbeeld zijn de richtlijnen van de Wereldbank op het gebied van inheemse volken en onvrijwillige verplaatsingen van mensen.⁵⁹ Het World Bank Inspection Panel kan klachten behandelen van mensen die schade hebben geleden als gevolg van de ontwikkeling of de uitvoering van projecten van de Bank in lidstaten.⁶⁰ Het Panel kan geen mensenrechtenverdragen toepassen in de procedure, maar de interne richtlijnen bevatten wel belangen en waarden die verwant zijn aan de rechten van de mens, zoals de consultatie van de direct door het project betrokken bewoners van een bepaald gebied. In zo'n procedure kunnen op indirecte wijze mensenrechten worden meegewogen, zoals het recht op huisvesting of het recht op gezondheid.

Een belangrijk kenmerk van veel projecten op het gebied van internationale samenwerking is dat vaak een groot aantal actoren bij de totstandkoming en uitvoering betrokken is. Dat betekent dat er ook sprake is van gedeelde verantwoordelijkheden voor een project. Als het gaat om de vraag wie voor welk handelen precies verantwoordelijk is, ontstaat er een diffuus beeld. Het is dan ook vaak moeilijk om te bepalen welke actor voor welk forum het beste ter verantwoording kan worden geroepen. Juridische fora zijn dan vaak ongeschikt, omdat niet

precies de aansprakelijkheid van elke afzonderlijke actor kan worden vastgesteld. Dat is met name het geval wanneer het gaat om handelen dat positieve maatregelen inhoudt. Indien het gaat om een besluit genomen in het kader van een internationale financiële instelling dient er ook gekeken te worden naar het aandeel stemmen van een lidstaat in het totaal en het stemgedrag van elke staat bij ieder afzonderlijk besluit.⁶¹ FIAN en enkele andere mensenrechten ngo's zijn van mening dat een lidstaat verantwoordelijk en aansprakelijk is voor schendingen van mensenrechten indien zij vóór de goedkeuring van een bepaald project hebben gestemd in het besluitvormend orgaan van een financiële instelling.⁶² Naar mijn mening is dat niet zo eenduidig vast te stellen. Immers, de staten die vóór een besluit hebben gestemd oefenen door dat besluit geen controle uit over de staat waarbinnen het project wordt uitgevoerd. Elke afzonderlijke lidstaat heeft ook geen beslissende zeggenschap over de internationale organisatie. Enerzijds staat een lidstaat een zekere mate van zeggenschap af aan de organisatie ten einde de doeleinden van de organisatie te kunnen uitvoeren. Anderzijds is de organisatie afhankelijk van de lidstaat voor wat betreft de financiële bijdragen om die doeleinden te kunnen verwezenlijken. In die zin is er sprake van een zeker vacuüm op het gebied van de controle op de uitvoering van besluiten als ook een vacuüm als het gaat om de vraag wie aanspreekbaar is op genomen besluiten en de uitvoering daarvan. Daarnaast kan men de vraag stellen of een tegenstem betekent dat een lidstaat dan ook niet aanspreekbaar is voor een genomen besluit en dus ook niet als verdragsstaat verantwoordelijk kan worden gehouden voor niet naleving van zijn mensenrechtenverplichtingen. Of betekent het lidmaatschap van een internationale financiële organisatie als zodanig reeds dat een staat aanspreekbaar is op de mensenrechten effecten van genomen besluiten? Ten aanzien van deze kwestie is nader onderzoek van de praktijk van internationale organisaties noodzakelijk.

Rapportageprocedures ingevolge mensenrechtenverdragen zijn in beginsel geschikte mechanismen om staten aan te spreken op hun extraterritoriale verplichtingen. Het Comité inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten doet dat ook.⁶³ Bovendien biedt de rapportageprocedure ngo's de mogelijkheid om schaduwrapporten te presenteren over de extraterritoriale verplichtingen van een verdragsstaat.⁶⁴ Of de rapportageprocedure ook een effectief mechanisme is moet worden betwijfeld, nu het Comité alleen aanbevelingen kan aannemen gericht tot de verdragsstaat. Toch is de procedure belangrijk, omdat van regeringen

wordt verlangd dat zij in het openbaar rekenschap geven van hun beleid. De procedure kan er tevens toe bijdragen dat in de verdragsstaat zélf een debat ontstaat over de extraterritoriale verplichtingen van de staat en bijvoorbeeld het parlement de aanbevelingen van het Comité bij de regering aan de orde kan stellen.

Het IVESCR kent vooralsnog geen mogelijkheid voor personen of ngo's om klachten in te dienen betreffende een vermeende schending van de rechten door een verdragsstaat. Wel wordt er momenteel over zo'n klachtrecht onderhandeld, maar het is hoogst onzeker of het ook betrekking zal hebben op klachten die een schending van extraterritoriale verplichtingen betreffen. Dat zijn bijvoorbeeld klachten waarbij een schending van artikel 2, eerste lid wordt beweerd, de verplichting tot internationale hulp en samenwerking.⁶⁵ Westerse regeringen zijn hier geen voorstander van, omdat zij beducht zijn voor claims die financiële consequenties zouden kunnen hebben. Het tekstvoorstel voor een Klachtrecht Protocol bij het IVESCR, zoals opgesteld door de voorzitter van de VN-Werkgroep die hiermee belast is, geeft ten aanzien van deze kwestie dan ook aan dat er vooralsnog geen overeenstemming over bestaat.⁶⁶ Ook tijdens de bespreking van deze ontwerp tekst door de Werkgroep in juli 2007 bleek hierover verschil van mening tussen regeringen te bestaan. Sommige landen stelden voor dat klachten alleen betrekking kunnen hebben op een vermeende schending van de materiële rechten opgenomen in deel III van het verdrag. Daarmee zouden klachten over artikel 2, eerste lid worden uitgesloten. Andere landen, waaronder Nederland, stelden voor een bepaling in het Protocol op te nemen die bepaalde artikelen van het IVESCR buiten de reikwijdte van het Protocol houdt. Daarbij werd gedacht aan artikel 2, eerste lid.⁶⁷

Buiten het mensenrechtelijk kader zijner ook fora waarextraterritoriale mensenrechtenverplichtingen van staten aan de orde kunnen worden gesteld, bijvoorbeeld in het kader van de Associatie Overeenkomsten van de Europese Gemeenschap en de lidstaten met ontwikkelingslanden van de ACP regio, bijvoorbeeld de Cotonou Overeenkomst.

Zo bepaalt deze overeenkomst dat “respect for human rights, democratic principles and the rule of law, which underpin the ACP-EU Partnership, shall underpin the domestic and international policies of the Parties and constitute the essential elements of this Agreement”.⁶⁸ Deze mensenrechtenclausule heeft een wederkerig karakter: zij legt niet

slechts verplichtingen op aan de ACP-landen om de mensenrechten na te leven, maar ook aan de EG en haar lidstaten om deze rechten na te komen in het beleid gericht op de ACP-landen. In het kader van de lopende onderhandelingen tussen de EU, haar lidstaten en ontwikkelingslanden over de totstandkoming van nieuwe Partnerschapsovereenkomsten met de ACP-landen dienen de mensenrechtenverplichtingen van alle betrokken actoren te worden meegenomen, dus ook die van de donorstaten.⁶⁹ Het veronderstelt een politieke keuze en moed van regeringen van ontwikkelingslanden om de mensenrechten van de eigen bevolking aan de orde te stellen bij handelsbesprekingen met vertegenwoordigers van de Europese Unie. Immers, vrijhandelsvoordelen voor regering en de economische bovenlaag verhouden zich meestal slecht tot maatregelen die nodig zijn om de sociale en economische rechten van de arme bevolkingsgroepen te beschermen.

Concluderend kan worden gezegd dat het wenselijk is dat internationale mechanismen om staten ter verantwoording te kunnen roepen voor hun extraterritoriaal handelen en nalaten en de effecten daarvan op de rechten van de mens verder worden ontwikkeld.

g. Nadere voorstellen voor een normatief kader

In de deze paragraaf wil ik enkele voorstellen doen voor het nader vorm geven van een raamwerk voor extraterritoriaal handelen van staten en de effecten daarvan op sociale, economische en culturele rechten in een tijdperk van globalisering. Daarbij gaat het vooralsnog om enkele ruwe bouwstenen die nog door andere moeten worden aangevuld om het bouwwerk verder te kunnen construeren.

Een verdragsstaat bij het IVESCR dient zich bij handelen en/of nalaten dat extraterritoriale effecten heeft of kan hebben voor de sociale, economische en culturele rechten in andere staten te laten leiden door de hieronder volgende uitgangspunten. Het betreft hier handelen of nalaten van de staat zélf, of van derden (bijv. bedrijven, internationale organisaties) waarover de staat rechtsmacht heeft of kan hebben, dan wel controle uitoefent of kan uitoefenen. Een staat dient zich te vergewissen van de aard van het ter zake doende mensenrecht en de verplichtingen die daar voor staten uit voortvloeien. Dat betreft zowel verplichtingen voor de staat die nationaal optreedt als voor de staat die extraterritoriaal handelt.

Het begrip rechtsmacht (jurisdictie) dat een belangrijke rol speelt bij de bepaling van de extraterritoriale verplichtingen van staten ingevolge verdragen waarin burger- en politieke rechten zijn opgenomen, speelt bij economische, sociale en culturele rechten een minder prominente rol. Slechts indien een staat door zijn extraterritoriaal optreden gezag of effectieve controle uitoefent over gebied of personen, bijvoorbeeld in het geval van een militaire bezetting, vallen deze personen onder de rechtsmacht van die staat. In andere gevallen zullen personen in een ander land niet onder de rechtsmacht van de staat vallen, omdat effectieve controle over personen en grondgebied ontbreekt. Dat zal met name zo zijn bij optreden in het kader van vrijwillig aangegane ontwikkelingssamenwerking waarbij de donorstaat en de ontvangende staat gedeelde verantwoordelijkheden hebben. De burgers vallen evenwel primair onder de rechtsmacht van de ontvangende staat die zijn eigen verplichtingen heeft voor de verwezenlijking van de sociale, economische en culturele rechten van de eigen bevolking en daarvoor ook volkenrechtelijk aansprakelijk is. De betrokkenheid van de donorstaat heeft vooral een aanvullend karakter.

De eerste bouwsteen is het niet berokkenen van schade ('do no harm') aan anderen buiten de eigen nationale grenzen. In dit verband is er een analogie met het internationale milieurecht dat als opkomende norm bepaalt dat staten bij de exploitatie van hun natuurlijke hulpbronnen of bij andere activiteiten ervoor dienen te waken geen schadelijke milieueffecten teweeg te brengen in andere landen.⁷⁰ De ratio voor deze norm is dat geen extraterritoriaal handelen of nalaten is toegestaan in derde landen dat in de eigen staat eveneens zou zijn verboden. Er is hier dus geen discriminatie toegestaan tussen inwoners van verschillende staten. De vraag hoe het begrip 'schade' nader moet worden gedefinieerd in een mensenrechtelijke context is belangrijk, omdat het niet realistisch is een staat voor elke minimale schade veroorzaakt door extraterritoriaal optreden aansprakelijk te stellen. Het dient te gaan om ernstige en aanzienlijke schade die niet beperkt is tot een incidenteel geval of individu.⁷¹ De schade aan de gezondheid van de inwoners van de havenstad Abidjan in de zaak van het lozen van het giftig afval door de Probo Koala voldoet mijns inziens hieraan. In algemene zin kan worden gezegd dat het voorschrift om geen schade aan anderen te berokkenen voortvloeit uit de verplichting 'to respect'. Deze verplichting is een minimum (kern) verplichting met een onmiddellijk karakter, dus niet onderhevig aan geleidelijke verwezenlijking.

De tweede bouwsteen houdt in dat een staat het handelen en nalaten van derden waarover de staat controle of rechtsmacht uitoefent of kan uitoefenen dient te reguleren. Daarbij gaat het om het reguleren van het handelen van bedrijven in het buitenland door middel van wetgeving, controle en rechtshandhaving. Het betreft met name bedrijven waarover juridisch gezien zeggenschap mogelijk is, zoals moederbedrijven die er statutair gevestigd zijn. Te denken valt aan Trafigura dat de eigenaar was van het giftig afval dat door de Probo Koala werd geloosd en dat in Nederland statutair is gevestigd. Van staten mag worden verwacht dat zij met 'due diligence', of met gepaste inzet handelen ten einde schendingen van de rechten van de mens door private actoren te voorkomen, dan wel adequaat op te treden, te onderzoeken, te berechten en te bestraffen.⁷² Doet een staat dat niet dan kan zij volkenrechtelijk aansprakelijk worden gesteld voor het handelen of nalaten van die private actoren.⁷³ In feite gaat het hier om een verplichting 'to protect'.⁷⁴ De actieve inzet van een staat ingevolge deze verplichting is met name geboden indien het gaat om ernstige schendingen waarbij een bedrijf betrokken is, bijvoorbeeld de schendingen van arbeidsrechten door de regering van Birma en de rol van Nederlandse bedrijven in Birma.⁷⁵

Onder de reikwijdte van de verplichting 'to protect' valt ook een actieve bemoeienis van de staat te waarborgen dat internationale organisaties geen besluiten nemen die economische, sociale of culturele rechten van burgers in ontwikkelingslanden schenden. Te denken valt aan besluiten inhoudende leningen of investeringen door organisaties behorende tot Wereldbankgroep met voorwaarden die onverenigbaar zijn met de rechten van de mens. Een dergelijke inzet vloeit voort uit de verplichtingen als verdragsstaat bij het IVESCR die als lidstaat van zo'n organisatie relevant worden.⁷⁶

De derde bouwsteen tenslotte wordt geschraagd door het beginsel van internationale samenwerking dat verankerd ligt in het internationale recht. Dat beginsel is tevens een essentieel kenmerk van de verwezenlijking van sociale, economische en culturele mensenrechten in een globale samenleving. De noodzaak van internationale samenwerking vloeit ook voort uit de aard van verdragen op het gebied van de economische, sociale en culturele rechten. Staten dienen zich bij hun beleid inzake de internationale handelsbetrekkingen, waaronder die in het kader van de WTO, te laten leiden door gemeenschappelijke waarden die de grondslag vormen voor de rechten van de mens. Een voorbeeld is de

expliciete erkenning door de Wereld Handels Organisatie van het belang van de bescherming van de volksgezondheid tegen de achtergrond van ernstige ziekten met een massale verspreiding, zoals AIDS.⁷⁷ Met andere woorden, staten die actief zijn op het gebied van internationale hulp en samenwerking, in bilateraal of multilateraal verband, dienen de effecten van hun extraterritoriale optreden in termen van mensenrechten te verdisconteren.

Het beleid van Westerse landen op het gebied van de ontwikkelingssamenwerking dient geïnspireerd te worden door de bijdrage aan de verwezenlijking van de sociale, economische en culturele mensenrechten in de hulp ontvangende landen. Het toepassen van een op mensenrechten gebaseerde aanpak van ontwikkelingssamenwerking is de concrete vertaling daarvan. Een dergelijke aanpak wordt door de VN, en inmiddels ook door een aantal lidstaten, ondersteund en gepropageerd. Tot zo'n benadering hoort bijvoorbeeld het benoemen van degenen die aanspraak kunnen maken op een bepaald recht, alsmede de dragers van verplichtingen. Andere relevante elementen in dit verband zijn onder meer het beginsel van non-discriminatie en inclusiviteit, bijzondere aandacht voor de positie van kwetsbare groepen, de participatie van belanghebbenden in het proces van ontwikkelingssamenwerking en het inbouwen van mechanismen om transparantie en het afleggen van verantwoording door autoriteiten te bevorderen.⁷⁸ Een dergelijke aanpak draagt ertoe bij dat de verplichting 'to fulfil' op concreet niveau handen en voeten krijgt in het beleid inzake ontwikkelingssamenwerking van Westerse staten.

Zoals hierboven aangegeven heb ik enkele bouwstenen willen aanleveren voor een verder te ontwikkelen raamwerk van extraterritoriale verplichtingen van staten op het gebied van de economische, sociale en culturele rechten. Het is zeker niet zo dat we kunnen zeggen dat die verplichtingen reeds nu het karakter hebben van *lex lata*, het geldende recht. Sommige internationale juristen hebben nogal eens de neiging dat te denken, waarbij zij worden beïnvloed door een zeker 'wishful thinking'.⁷⁹ Wil het recht zich daadwerkelijk ontwikkelen in de richting van *lex ferenda*, het wenselijke recht, dan zijn er veel meer voorbeelden nodig van een praktijk van staten en internationale organisaties die ingegeven wordt door een overtuiging dat het recht voorschrijft zo te handelen. Zo'n praktijk kan zich manifesteren door een expliciete erkenning, een stilzwijgende instemming of een berusting met de

ontwikkeling van een nieuwe volkenrechtelijke norm. Zo ver zijn we nog lang niet. Er is nu vooral behoefte aan onderzoek naar het handelen en nalaten van staten en internationale organisaties ten einde de notie van extraterritoriale verplichtingen van staten nader te kunnen duiden en ontwikkelen. Daarbij dienen steeds de hiervoor genoemde kwesties aan de orde te worden gesteld, namelijk:

- Is er een juridische basis voor de extraterritoriale verplichting, en zo ja welke?
- Welke mensenrechtelijke norm wordt overtreden?
- Wat is de precieze aard van het extraterritoriale optreden?
- Is er een oorzakelijk verband tussen het extraterritoriale handelen dan wel nalaten en een beweerde schending van de rechten van de mens?
- Wat is de aard van de verplichting die niet is nageleefd?
- Kan de niet-naleving worden gekwalificeerd als een schending?
- Wat is de verantwoordelijkheid *cq.* aansprakelijkheid van zowel de territoriale staat als de staat die extraterritoriaal optreedt?
- Welke verantwoordingsmechanismen of rechtsmiddelen staan open?

Onlangs is er een meerjarig onderzoeksproject van start gegaan waarin juist de nadruk ligt op het analyseren van het bilaterale en multilaterale optreden van staten in termen van mensenrechtenverplichtingen. Ten behoeve van dit project is een consortium van academische onderzoeksinstellingen en niet-gouvernementele mensenrechtenorganisaties in het leven geroepen. Het voortouw wordt daarbij genomen door de Universiteit van Maastricht (Centrum voor de Rechten van de Mens), de Universiteiten van Lancaster (Engeland), Abo/Turku (Finland) en North Carolina (VS), alsmede FIAN en de Internationale Commissie van Juristen. Aan de hand van case studies aangeleverd door niet-gouvernementele partners in het Zuiden zal worden onderzocht wat de kenmerken zijn het extraterritoriale optreden van staten. Deze kenmerken zullen in termen van mensenrechtenverplichtingen en schendingen worden geduid. Vervolgens zullen de uitkomsten van de case studies dienen als input voor een conferentie van deskundigen die tot doel heeft richtlijnen voor staten op te stellen voor hun extraterritoriaal handelen en nalaten in bilaterale en multilaterale fora. Deze conferentie zal in 2010 in Maastricht plaats vinden. De richtlijnen zullen ook dienen tot verheldering van de specifieke kenmerken van de extraterritoriale reikwijdte van mensenrechtenverplichtingen ingevolge

sociale, economische en culturele rechten. Het Centrum voor de Rechten van de Mens is verheugd in dit onderzoeksproject te kunnen participeren. Deze universiteit heeft een zekere reputatie hoog te houden als het gaat om de versterking van de bescherming van sociale, economische en culturele mensenrechten. De in Maastricht opgestelde *Limburg Principles on the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* (1986)⁸⁰ en de *Maastricht Guidelines on Violations of Economic, Social and Cultural Rights* (1997)⁸¹ hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan het op de kaart zetten van deze rechten op internationaal niveau. Zij hebben met name als input gediend voor de Algemene Commentaren van het VN-Comité inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten. Alhoewel zij geen juridische betekenis hebben, hebben zij wel een onmiskenbare bijdrage geleverd aan de normatieve ontwikkeling en toepassing van economische, sociale en culturele rechten. Het streven is erop gericht dat de nog op te stellen richtlijnen inzake het extraterritoriale handelen van staten een zelfde betekenis en 'impact' krijgen.

Als onderdeel van dat streven is het belangrijk dat Westerse staten, waaronder Nederland, erkennen dat in een globale samenleving de effecten van internationale economische betrekkingen en internationale samenwerking op de bevolking van ontwikkelingslanden in termen van mensenrechten(schendingen) dienen te worden beschouwd. En dat voorts als gevolg van de betrokkenheid van Westerse regeringen daarbij, mensenrechtenverdragen waaraan een land als Nederland is gebonden, extraterritoriaal van toepassing zijn. Op deze wijze kan een dreigend vacuüm op het gebied van de bescherming van de rechten van de mens worden voorkomen.

10. Nederland en Economische, Sociale en Culturele Rechten

Economische, sociale en culturele rechten zijn niet alleen van belang als onderdeel van de buitenlandse betrekkingen van staten. Primair dienen die rechten hun waarde en betekenis te bewijzen op het grondgebied van verdragsstaten, dus voor al diegenen die in Nederland verblijven. In de woorden van Minister Verhagen van Buitenlandse Zaken in een toespraak in mei jongstleden aan de Universiteit Maastricht: 'Mensenrechten en fundamentele vrijheden gelden voor *iedereen, overal* en onder *alle omstandigheden*. Daarover valt niet te marchanderen'.⁸²

Zeker in vergelijking met andere landen kent Nederland natuurlijk een hoog niveau van welvaart en zijn deze rechten in aanzienlijke mate verwezenlijkt. Toch zijn er ook in ons land mensen die 'buiten de boot vallen', of van het genot van bepaalde rechten worden uitgesloten. Te denken valt aan de relatief grote groep van in armoede levende gezinnen en vreemdelingen die zonder geldige papieren in Nederland verblijven. Juist deze mensen hebben er belang bij hun zaak voor de rechter te bepleiten indien zij van mening zijn dat hun sociale rechten geschonden zijn. Het beroep op de rechter zal meestal echter niet succesvol zijn, omdat aan deze rechten geen directe werking wordt verleend in de zin van de artikelen 93 en 94 van de Grondwet: de burger kan er geen directe aanspraken ten opzichte van de overheid aan ontlenen, zo redeneert de rechter meestal. Helaas hebben sociale mensenrechten in de Nederlandse rechtsorde een zwakke betekenis. Rechters laten zich bij hun oordeel veelal leiden door de opvatting van de regering uit de jaren zeventig van de vorige eeuw, dat het bij deze rechten gaat om bepalingen die zijn gericht tot de overheid en geen afdwingbare rechten voor burgers opleveren.⁸³ Dit betekent eigenlijk dat burgers geen effectief rechtsmiddel hebben om hun zaak aan hogere internationale normen te laten toetsen.⁸⁴ Recente ontwikkelingen op internationaal niveau volgens welke het rechtskarakter van deze rechten de laatste jaren is versterkt spelen in de overwegingen van de Nederlandse rechter geen rol. Nederlandse rechters zijn ook niet op de hoogte van die internationale ontwikkelingen, zoals de notie dat elk recht een bepaalde minimum of kerninhoud bezit die onder alle omstandigheden dient te worden gegarandeerd, bijvoorbeeld de toegang tot medische basisvoorzieningen en een minimum aan fatsoenlijk woongenot. Tijdens een recente conferentie erkenden rechters ook die lacune in kennis.⁸⁵ Zij onderschreven de noodzaak van meer informatie en training op dit gebied ten einde op een meer dynamische en creatieve wijze hun uitspraken te kunnen onderbouwen. Op een dergelijke manier zou, meer dan nu het geval is, recht kunnen worden gedaan aan de bescherming van de rechten van de mens in de Nederlandse rechtsorde, waarbij de rechter optreedt als tegenwicht van de andere twee machten van het staatsbestel, wetgever en bestuur.⁸⁶

De positie van de Nederlandse regering inzake de totstandkoming van een Facultatief Klachtrecht Protocol bij het IVESCR is ook steeds terughoudend geweest. De bezwaren hiertegen leken vooral te zijn ingegeven door de vrees dat mogelijke klachten tegen Nederland

betrekking zullen hebben op de financiële aspecten van het Nederlandse sociaal-economische beleid.⁸⁷ Nederland was dan ook lange tijd weinig actief in de internationale onderhandelingen over de totstandkoming van zo'n Protocol. Daar lijkt nu verandering in te zijn gekomen tijdens de laatste zitting van de VN-Werkgroep van Regeringsdeskundigen die de ontwerp tekst voor een dergelijk Protocol in juli van dit jaar in Genève besprak. Nederland nam tijdens die zitting op actieve en constructieve wijze aan de besprekingen deel.⁸⁸ Immers, de Nederlandse regering kan moeilijk blijven verdedigen dat men enerzijds onderschrijft dat alle mensenrechten in een gelijke verhouding tot elkaar staan en op gelijke wijze moeten worden behandeld, terwijl anderzijds een internationaal klachtmechanisme voor burger- en politieke rechten wel is geaccepteerd en een vergelijkbaar instrument voor economische, sociale en culturele rechten wordt verworpen. Een dergelijk standpunt past niet bij de vooraanstaande rol die Nederland wil spelen in de VN-Mensenrechten Raad.

11. Slotopmerkingen en Dankwoord

Ik kom tot een afronding. Deze UNESCO Bijzondere Leerstoel op het gebied van de rechten van de mens vindt zijn oorsprong in het UNESCO/UNITWIN programma dat er op gericht is de samenwerking op het gebied van onderwijs en onderzoek tussen instellingen voor hoger onderwijs uit het Noorden en het Zuiden te bevorderen.⁸⁹ Wereldwijd zijn er ongeveer 600 Leerstoelen op alle gebieden van wetenschap, waarvan zo'n 60 op het terrein van mensenrechten en vrede. De Leerstoel aan de Universiteit van Maastricht richt zich met name op onderwijs en onderzoek inzake de bescherming van sociale, economische en culturele rechten. Niet alleen wordt met die invalshoek goed aangesloten op één van de speerpunten van het onderzoeksprofiel van het Maastrichtse Centrum voor de Rechten van de Mens, maar ook bij de in 2003 vastgestelde UNESCO Strategy on Human Rights.⁹⁰ Deze strategie beoogt onderwijs en onderzoek te bevorderen op het terrein van de verwezenlijking van die sociale, economische en culturele rechten waarvan er een aantal binnen het mandaat van UNESCO vallen, zoals het recht op onderwijs, en het recht om te delen in de vooruitgang van wetenschappelijk onderzoek en de toepassing daarvan. Een belangrijk onderdeel van de Leeropdracht van deze Stoel is het onderhouden van contacten op het gebied van onderwijs en onderzoek

op het terrein van economische, sociale en culturele rechten met andere universiteiten in het Zuiden. Kennisuitwisseling is een belangrijk aspect van die samenwerking.

Uitbreiding van onderwijs en training over economische, sociale en culturele rechten is noodzakelijk vanwege de lacunes in bestaande opleidingen en het gebrek aan kennis bij bepaalde beroepsgroepen, zoals rechters, advocaten en ambtenaren. Als Leerstoelhouder zal ik mij voor dat doel gaan inzetten.

Aan het einde gekomen van deze rede wil ik graag het College van Bestuur bedanken voor mijn benoeming op deze Leerstoel en het in mij gestelde vertrouwen. Voorts een woord van dank aan het Faculteitsbestuur van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid voor de voordracht tot mijn benoeming en de constructieve wijze waarop van begin af aan over de invulling van de Leeropdracht is meegedacht en bijgedragen. Verder het UNESCO Hoofdkwartier in Parijs, in bijzonder de Division on Human Rights, die de vestiging van deze Leerstoel in Maastricht heeft goedgekeurd. Ik hoop de samenwerking tussen Maastricht en Parijs, die al een aantal jaren bestaat, verder uit te kunnen bouwen. Graag bedank ik eveneens de leden van het College van Toezicht van deze Leerstoel, in het bijzonder mevr. Van Vucht Tijssen, voor hun inbreng bij de instelling van de Leerstoel. Ook veel dank aan de leden van de Nationale UNESCO Commissie in Den Haag die positief heeft geadviseerd over de instelling van de Leerstoel. Met de Commissie heb ik reeds op plezierige wijze samen gewerkt bij de recente Conferentie over Rechterlijke Toetsing aan Internationale Economische, Sociale en Culturele Rechten. Ik hoop dat in de toekomst nog vaker te kunnen doen.

Graag wil ik ook mijn beide promotoren bedanken die mij de weg hebben gewezen op het gebied van de rechten van de mens: Theo van Boven die voor mij een voortdurende inspiratie vormde en nog steeds vormt om vanuit een geëngageerde visie bij te dragen aan een menswaardig bestaan voor allen gebaseerd op universele mensenrechten. Cees Flinterman, die ik reeds ken sedert mijn stage op het Ministerie van Buitenlandse Zaken begin jaren tachtig, wijdde mij in in het doen van onderzoek en maakte mij enthousiast voor de rechten van de mens.

Zowel Theo als Cees wonen al sedert jaren in Maastricht. Ik denk dat ze inmiddels met recht Mestrechteneer zijn en zich zo ook voelen. Theo brengt de titel van deze rede vrijwel dagelijks in praktijk door via Smeermaas naar de Faculteit te fietsen. Cees heeft, nu hij met pensioen is, meer tijd om van het Limburgse 'land zonder grenzen' vanuit Bemelen te genieten.

Menno Kamminga, Fred Grünfeld, Ria Wolleswinkel, Ingrid Westendorp, Jan Willems, Ineke Boerefijn, Karin Veegens en natuurlijk Chantal Kuypers: jullie zijn voor mij heel belangrijk om in goede onderlinge verhoudingen verder te werken aan het mensenrechtenonderzoek in ons Maastrichtse Centrum. Ik meen dat we in het verleden samen mooie dingen hebben verricht: conferenties, publicaties, onderzoeksvoorstellen en begeleiding van studenten en junior-onderzoekers. Ik hoop van harte dat we deze samenwerking gericht op kwalitatief hoogstaand en vernieuwend onderzoek kunnen voortzetten.

Dank is ook op zijn plaats voor Peter van de Bossche, die vanuit zijn functie van voorzitter van de Capaciteitsgroep Internationaal en Europees Recht op bijzonder goede wijze de instelling van deze Leerstoel aan de UM heeft gefaciliteerd.

Een bijzonder woord van dank aan Yvonne Donders, één van mijn oud-promovendi, die toen zij werkzaam was bij UNESCO in Parijs, mij heeft gestimuleerd om de instelling van de Leerstoel te ontwikkelen en behulpzaam is geweest bij de contacten met Parijs. Wij delen onze belangstelling voor en betrokkenheid bij de bescherming van economische, sociale en culturele rechten. Ik hoop dat onze samenwerking zich in de toekomst zal voortzetten.

Ik noem ook met name Fried van Hoof van de Universiteit Utrecht: ik waardeer jouw scherp inzicht en puntige opmerkingen. Wij streven er beide naar om aan regeringen en beleidsmakers duidelijk te maken dat het bij sociale en economische rechten niet gaat om 'Letters to Santa Clause', maar om mensenrechten die verplichtingen voor staten inhouden.

UNESCO Parijs heeft veel belangstelling getoond voor het onderzoek van het Maastrichtse Centrum voor de Rechten van de Mens op het gebied van economische, sociale en culturele rechten. Ik hoop op een

voortgaande goede samenwerking met Vladimir Volodin en Kostas Tararas.

Met het Nederlandse Juristen Comité voor de Mensenrechten, Amnesty International, de Johannes Wier Stichting en FIAN heb ik de afgelopen jaren goede contacten opgebouwd. Ik verheug mij op een verdere vruchtbare samenwerking met deze organisaties.

Dames en heren studenten en oud-studenten: u zult in het onderwijs wel gemerkt hebben dat de bescherming van economische, sociale en culturele rechten één van mijn stokpaardjes is. Hopelijk heb ik iets van mijn bevlogenheid voor deze rechten ook aan u overgedragen.

Veel plezier beleef ik elk jaar weer als ik in Venetië ben om daar les te geven over economische, sociale en culturele rechten aan de European Master Degree in Human Rights and Democratisation. Het is goed dat Maastricht nauw betrokken is bij deze vooraanstaande opleiding.

Tenslotte een persoonlijk woord voor Lilian: jij deelt met mij een bijzondere belangstelling voor zwakke en kwetsbare mensen in onze samenleving dicht bij huis, maar ook in verre landen. Jouw doorzettingsvermogen en betrokkenheid zijn mij voortdurend tot steun geweest in mijn carrière. Je hebt me de afgelopen jaren regelmatig moeten missen, omdat ik zo nodig weer op reis moest. Ik hoop dat we komend jaar weer eens samen naar Venetië of een nog onbekend eiland kunnen gaan.

Ik heb gezegd.

Noten:

- 1 A. Sen, 'Ten Theses on Globalization', 18 *New Perspectives Quarterly* (Fall 2001).
- 2 Zie voor een overzicht van de gebeurtenissen *NRC Handelsblad* van 7 en 23 september, 6 en 20 december 2006, 23 februari en 18 mei 2007. Zie voorts TK 2006-2007, 22 343, nrs. 138, 146, 147, 169. Als blijk van die verantwoordelijkheid besloot de Nederlandse regering een bijdrage van in totaal €1 miljoen te storten in een fonds ter ondersteuning van Ivoorkust bij het versterken van de sectoren die zijn betrokken bij het verwerken en beheren van giftig afval; zie TK 2006-2007, 22 343, nr. 165. Trafigura betaalde aan de regering van Ivoorkust een bedrag van \$ 197 miljoen als onderdeel van een schikking. Het bedrijf bekende evenwel geen schuld; zie 'Dutch firm pays Ivory Coast \$ 197 million to settle toxic waste case', *International Herald Tribune*, 14 februari 2007.
- 3 Zie bijvoorbeeld artikel 2, eerste lid, Internationaal Verdrag inzake Burger- en Politieke Rechten en artikel 1 Europese Conventie voor de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden.
- 4 Zie voor een overzicht en kritische analyse F. Coomans en M. Kamminga, *Extraterritorial Application of Human Rights Treaties* (Antwerpen-Oxford, 2004) en M. Gondek, 'Extraterritorial Application of the European Convention on Human Rights: Territorial Focus in the Age of Globalization?', *LIJ Netherlands International Law Review* (2005), 349-387.
- 5 *Loizidou t. Turkije*, Application No. 40/1993/435/514, Preliminary Objections, Uitspraak van 23 maart 1995 en de zaak *Cyprus t. Turkije*, Application No. 25781/94, Uitspraak van 10 mei 2001.
- 6 Artikel 2, eerste lid, Internationaal Verdrag inzake Economische Sociale en Culturele Rechten uit 1966 luidt als volgt: Iedere Staat die partij is bij dit Verdrag verbindt zich maatregelen te nemen, zowel zelfstandig als binnen het kader van de internationale hulp en samenwerking, met name op economisch en technisch gebied, en met volledige gebruikmaking van de hem ter beschikking staande hulpbronnen, ten einde met alle passende middelen, inzonderheid de invoering van wettelijke maatregelen, steeds nader tot een algehele verwezenlijking van de in dit Verdrag erkende rechten te komen. Op 1 oktober 2007 hadden 156 staten dit verdrag geratificeerd.
- 7 International Court of Justice, *Advisory Opinion on the Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory*, 9 July 2004.
- 8 *Idem*, § 112, 133, 134.
- 9 Zowel Nederland als Ivoorkust zijn partij bij dit verdrag.
- 10 De verwijzing naar 'een ieder die binnen zijn grondgebied verblijft en aan zijn rechtsmacht is onderworpen', zoals opgenomen in artikel 2, eerste lid IVBPR, ontbreekt in artikel 2, eerste lid IVESCR.
- 11 Zie daarover S.I. Skogly, 'The obligation of international assistance and co-operation in the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights', in: M. Bergsmo (ed.), *Human Rights and Criminal Justice for the Down-trodden – Essays in Honour of Asbjørn Eide*, (Leiden-Boston, 2003), p. 403-420.
- 12 Vergelijk artikel 31, eerste lid Weens Verdragenverdrag.
- 13 D. Beetham, *Democracy and Human Rights*, (Cambridge, 1999), p. 129.

- 14 J. Rawls, *The Law of Peoples*, (Cambridge, 2000), p. 36-37, 106, 111, 118. Zie ook, H. Shue, *Basic Rights – Subsistence, Affluence and U.S. Foreign Policy*, (Princeton, 1996).
- 15 Zie met name Thomas Pogge, *World Poverty and Human Rights: Cosmopolitan Responsibilities and Reforms*, (Cambridge, 2002). Zie ook het themanummer van *Ethics & International Affairs*, 2005, nr. 1 over World Poverty and Human Rights.
- 16 United Nations Millennium Declaration, VN. Doc. A/RES/55/2, § 2.
- 17 United Nations Millennium Declaration, § 11.
- 18 Interview met L. Michel, *Internationale Samenwerking*, (Uitgave van het Ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag), juli 2005, p. 45.
- 19 Zie J. Corduwener, 'Kip met diarree uit Europa', *Internationale Samenwerking*, april 2007, p. 37-39 en J. Corduwener, 'Voedseldumping bedreigt agrarische sector in Afrika', *NRC Handelsblad*, 19 april 2007.
- 20 Zie het evaluatierapport van het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Resultaten in ontwikkeling, Rapportage 2005-2006*, mei 2007, hoofdstuk 2, beschikbaar op www.minbuza.nl; en 'Hulp bewust naar "lastig" land', *NRC Handelsblad*, 11 mei 2007.
- 21 Zie voor een overzicht, K. Tomasevski, *The State of the Right to Education Worldwide – Free or Fee: 2006 Global Report*, beschikbaar op: www.katarinatomasevski.com/images/Global_Report.pdf.
- 22 De IFC ondersteunt en stimuleert private investeringen in ontwikkelingslanden. Zie voor een beschrijving van deze casus de publicatie van Brot für die Welt, FIAN en Eed, *Germany's extraterritorial human rights obligations in multilateral development banks*, October 2006, p. 18-19, beschikbaar op www.fian.org.
- 23 Zie artikel 1, derde lid en 55 en 56 van het Handvest van de Verenigde Naties.
- 24 Zie de Declaration on Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Co-operation Among States in Accordance with the Charter of the United Nations, AVVN Res. 2625 (XXV) (1970).
- 25 Declaration on the Right to Development, AVVN Res. 41/128 (1986).
- 26 Dat kan worden afgeleid uit de artikelen 3-6 van de Declaratie. Artikel 4, tweede lid, bepaalt bijvoorbeeld dat "Sustained action is required to promote more rapid development of developing countries. As a complement to the efforts of developing countries effective international co-operation is essential in providing these countries with appropriate means and facilities to foster their comprehensive development".
- 27 General Comment no. 3 over 'The Nature of States Parties Obligations' (1990), § 14, opgenomen in VN Doc. E/1991/23.
- 28 General Comment no. 3, § 10.
- 29 'Poverty and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights', Statement adopted by the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights on 4 May 2001, VN Doc. E/C.12/2001/10, § 17.
- 30 Zie voor een overzicht M. Sepúlveda, *The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* (Antwerp-Oxford-New York, 2003), 196-209. Voor een goed voorbeeld van toepassing

van de typologie in de quasi-jurisprudentie van internationale mensenrechtenorganen, zie de opinie van de Afrikaanse Commissie voor de Rechten van de Mens en Volken in de zaak van de *Social and Economic Rights Action Centre and the Centre for Economic and Social Rights v. Nigeria*, Communication 155/96, October 2001, gepubliceerd op <http://www.cesr.org/ESCR/african-commission.htm>. Voor een bespreking van deze zaak zie F. Coomans, 'The Ogoni Case Before the African Commission on Human Rights and Peoples' Rights', 52 *International and Comparative Law Quarterly* (2003), p. 749-760.

- 31 De hierna volgende uitwerking van de typologie is gebaseerd op Sepúlveda, p. 196-209:
The obligation to respect requires States Parties not to take any measures that result in denying or limiting access to the enjoyment of the Covenant's rights. The obligation to protect requires States to take all necessary measures to ensure that individuals are protected from infringements of the Covenant's rights by third parties (individuals, groups or corporations). The obligation to fulfil includes the obligations to facilitate, to provide and to promote. The obligation to facilitate requires States to pro-actively engage in activities intended to enable and assist individuals and communities to enjoy the Covenant's rights. The obligation to provide requires States to provide a specific right contained in the Covenant when individuals or groups are unable, for reasons beyond their control, to realise that right themselves by the means at their disposal. In such cases, States have the obligation to provide that right directly. The obligation to promote requires States to undertake a variety of different actions, such as supporting people in making informed choices about the enjoyment of their rights.
- 32 Dit Comité houdt toezicht op de naleving van de verplichtingen door staten ingevolge het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten.
- 33 General Comments zijn interpretaties van verdragsverplichtingen van staten. Alhoewel zij gezaghebbend zijn, zijn ze niet juridisch bindend. Zij hebben het karakter van aanbevelingen en behoren daarom tot de zogenoemde 'soft law' bronnen.
- 34 Zie bijv. General Comment no. 12 over het recht op voedsel, VN Doc. E/C.12/1999/5, § 36-41, General Comment no. 14 over het recht op gezondheid, VN Doc. E/C.12/2000/4, § 38-42, General Comment no. 15 over het recht op water, VN Doc. E/C.12/2002/11, § 30-36 en General Comment no. 18 over het recht op werk, VN Doc. E/C.12/GC/18, § 29-30.
- 35 General Comment no. 8 over 'The Relationship Between Economic Sanctions and Respect for Economic, Social and Cultural Rights, VN Doc. E/C.12/1997/8, § 12. Zie verder hierover E. de Wet, 'Human Rights Limitations to Economic, Enforcement Measures under Article 41 of the United Nations Charter and the Iraqi Sanctions Regime', in: 14 *Leiden Journal of International Law* (2001), p. 277-300.
- 36 General Comment no. 15, § 31.
- 37 General Comment no. 14, § 39-40. Het Comité heeft het concept van 'international obligations' ook toegepast in Concluding Observations aangenomen na

- de bestudering van statenrapporten. Zie daarover M. Sepúlveda, 'Obligations of "International Assistance and Cooperation" in an Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights', 24 *Netherlands Quarterly of Human Rights* (2006), 271-303, op p. 279-289.
- 38 Resolutie 2005/23 van de VN Commissie voor de Rechten van de Mens over 'Access to medication in the context of pandemics such as HIV/AIDS, tuberculosis and malaria', VN Doc E/CN.4/RES/2005/23.
- 39 Resolutie 2002/29 van de VN Commissie voor de Rechten van de Mens over 'Effects of structural adjustment policies and foreign debt on the full enjoyment of all human rights, particularly economic, social and cultural rights'.
- 40 Resolutie 60/165 (16 December 2005) van de Algemene Vergadering over het recht op voedsel.
- 41 Report of the Special Rapporteur on the Right to Food, Jean Ziegler, VN Doc. E/CN.4/2006/44, § 35.
- 42 Report of the Special Rapporteur on the right of everyone to the enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health, Paul Hunt, Mission to Uganda, VN Doc. A/HRC/4/28/Add.3 (21 maart 2007), § 9-12.
- 43 Zie Brot für die Welt, FIAN en Evangelischer Entwicklungsdienst, *Germany's extraterritorial human rights obligations*, October 2006, en *Germany's extraterritorial human rights obligations in multilateral development banks*, October 2006. Beide publicaties zijn beschikbaar op www.fian.org.
- 44 International Council on Human Rights Policy, *Duties sans Frontières – Human Rights and Global Social Justice*, (Versoix-Geneva, 2003), in het bijzonder p. 19-21, 24-25, 39-40, 85-87.
- 45 Over het begrip schendingen van economische, sociale en culturele rechten, zie de 'Maastricht Guidelines on Violations of Economic, Social and Cultural Rights', *Human Rights Quarterly*, 1998, p. 691-704.
- 46 Rapport *Duties sans Frontières*, p. 86.
- 47 Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, General Assembly Resolution 56/83 van 12 December 2001., i.h.b. de artikelen 1, 2 en 12.
- 48 Zo verzet een aantal Westerse landen zich tegen de mogelijkheid om een beweerde schending van de verplichting van internationale samenwerking op te nemen in een Klachtrecht Protocol bij het IVESCR. Zie Sepúlveda (2006), p. 273.
- 49 Zie bijv. het beleid van Noorwegen, zoals uiteengezet in het vierde periodieke statenrapport ingevolge het IVESCR, VN Doc. E/C.12/4/Add.14, § 14 (2004), en het Nederlandse beleid, uiteengezet in het derde periodieke statenrapport ingevolge het IVESCR, VN. Doc. E/1994/104/Add.30, § 112 (2005). In de woorden van de Nederlandse Mensenrechtenambassadeur: 'The human rights-based approach attempted to frame cooperation, much of which focused on core areas such as health and education, more explicitly in terms of the rights under the Covenant and human rights in general'. Zie Committee on Economic, Social and Cultural Rights, Summary Record of the 33rd Meeting, VN Doc. E/C.12/2006/SR.33, § 49. Volgens de VN Speciale Rapporteur inzake het recht op gezondheid zou erkenning van een juridische verplichting inzake internationale hulp en samenwerking voor een land als Zweden het bestaan-

- de positieve beleid op dit terrein alleen maar versterken. Het zou niet zo zeer een nieuwe koers inhouden. Zie Report on a Mission to Sweden, VN Doc. A/HRC/4/28/Add.2, § 114.
- 50 Zie artikel 31, derde lid, Weens Verdragen Verdrag.
- 51 Zie R. Howse en R.G. Teitel, *Beyond the Divide – The Covenant on Economic, Social and Cultural Rights and the World Trade Organization*, Friedrich Ebert Stiftung, Occasional Papers, No. 30 – April 2007, p. 5.
- 52 WTO Declaration on the TRIPS Agreement and Public Health, 14 November 2001, Doc. WT/MIN(01)/DEC/2.
- 53 Zie F. Coomans, 'Grensoverschrijdende mensenrechtelijke verplichtingen en de toegang tot essentiële medicijnen in ontwikkelingslanden', in: M. Faure en M. Peeters (eds.), *Grensoverschrijdend recht*, (Antwerpen-Oxford, 2006), p. 1-26.
- 54 Zie bijvoorbeeld de debatten rondom de totstandkoming van de Canadese Bill C09, *An Act to Amend the Patent Act and the Food and Drugs Act (The Jean Chrétien Pledge to Africa)*, House of Commons, 3rd Sess., 37th Parliament, 52-53 Elizabeth II, 2004. Deze wet was bedoeld om de WTO Doha Verklaring uit 2001 te implementeren in de Canadese wetgeving. De betreffende wet trad in werking op 14 mei 2004.
- 55 OECD-DAC Action-Oriented Policy Paper on Human Rights and Development, 2007, beschikbaar op www.oecd.org/dataoecd/50/7/39350774.pdf.
- 56 OECD-DAC Action-Oriented Policy Paper on Human Rights and Development, p. 11.
- 57 Zie voor ontwikkelingen in andere organisaties, F. Coomans, 'Application of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights in the Framework of International Organisations', 11 *Max Planck Yearbook of United Nations Law* (2007), 359-390.
- 58 Zie bijvoorbeeld de klacht van Argentinië tegen Uruguay inzake de *Pulp Mills on the River Uruguay*, ingediend op 4 mei 2006 bij het Internationaal Gerechtshof, beschikbaar op: www.icj-cij.org.
- 59 Operational Directive 4.20 (Indigenous Peoples) en 4.30 (Involuntary Resettlement); zie K. De Feyter, *World Development Law* (Antwerpen, 2001), p. 164-167.
- 60 Zie De Feyter, p. 233-237.
- 61 Zie voor een overzicht van het procentuele stemmenaandeel van Duitsland in een aantal mondiale en regionale financiële instellingen, de publicatie van Brot für die Welt, FIAN en Evangelischer Entwicklungsdienst, *Germany's extra-territorial human rights obligations in multilateral development banks*, October 2006, p. 10.
- 62 Zie de in de vorige noot genoemde publicatie, p. 17.
- 63 Zie Sepúlveda (2006), p. 280-289. In de Concluding Observations n.a.v. de bespreking van het Duitse rapport moedigde het Comité Duitsland aan, 'as a member of international financial institutions, in particular IMF and the World Bank, to do all it can to ensure that the policies and decisions of those organisations are in conformity with the obligations of States parties to the Covenant, in particular the obligations contained in article 2, paragraph 1, articles 11, 15, 22 and 23 concerning international assistance and co-operation'.

- Zie VN Doc. E/C.12/1/Add.68, § 31.
- 64 Zie bijvoorbeeld het schaduwrapport van drie Duitse ngo's, FIAN, Brot für die Welt en de Evangelischer Entwicklungsdienst, *Compliance of Germany with its International Obligations under the International Covenant for Economic, Social and Cultural Rights*, (Heidelberg, 2001).
- 65 Zie hierover Sepúlveda (2006).
- 66 Zie Draft Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, VN Doc. A/HRC/6/WG.4/2 (23 April 2007), Article 2.
- 67 Zie het verslag van de besprekingen in de Werkgroep in VN Doc. A/HRC/6/8 van 30 augustus 2007.
- 68 Partnership Agreement between the States of Africa, the Caribbean and the Pacific and the European Community and its Member States, Cotonou (Benin), 23 June 2000 [2000] *OJ L* 317/3 (Cotonou Convention), Article 9(2).
- 69 Zie hierover het rapport van de Fédération Internationale des Liges des Droits de l'Homme, *Economic Partnership Agreements (EPA) and Human Rights*, June 2007, beschikbaar op <http://www.fidh.org/IMG/pdf/ACPUE25o6anote.pdf>.
- 70 Deze norm is als eerste vastgelegd in de *Trail Smelter* arbitragezaak tussen de Verenigde Staten en Canada, 3 *R.I.A.A.* 1905 (1941). Zie ook Principle 21 van de Stockholm Declaration of the UN Conference on the Human Environment, 16 June 1972, VN Doc. A/CONF.48/14 en de Draft Articles on Prevention of Transboundary Harm from Hazardous Activities, aangenomen door de International Law Commission in 2001, zie VN Doc. A/56/10.
- 71 Zie S. Skogly, *Beyond National Borders: States' Human Rights Obligations in International Cooperation* (Antwerpen-Oxford, 2006), p. 49-54.
- 72 I. Boerefijn heeft de Engelse term 'due diligence' vertaald door de uitdrukking 'met gepaste inzet'. Zie haar inaugurele rede, *De blinddoek opzij – een mensenrechtenbenadering van geweld tegen vrouwen*, Universiteit van Maastricht, 8 december 2006, p. 14-15. Een ander voorbeeld van de (falende) toepassing van de verplichting 'to protect' door de Nederlandse overheid betrof de zaak van het bedrijf Vos BV dat giftige glycerine leverde aan Haïti. Deze glycerine werd vervolgens verwerkt in een koortswerende siroop die door Haïtiaanse kinderen werd gebruikt. 60 kinderen kwamen te overlijden. Zie over deze zaak, F. Coomans en F. Vlemminx, 'Als men de vos niet vangen wil, kan men geen honden vinden; de mensenrechtelijke aspecten van de zaak Vos BV', in: C. Flinterman en W. van Genugten, *Niet-staatelijke actoren en de rechten van de mens; gevestigde waarden, nieuwe wegen* (Den Haag, 2003), p. 51-65.
- 73 Zie de uitspraak van het Inter-Amerikaanse Hof voor de Rechten van de Mens in de zaak *Velazquez Rodriguez t. Honduras*, 29 juli 1988, Series C, no. 4, § 172-177. Zie ook Mensenrechtencomité, General Comment no. 31 (80), Nature of the General Legal Obligation Imposed on States Parties to the Covenant, VN Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.13, § 8.
- 74 Zie in dit verband ook de Maastricht Guidelines on Violations of Economic, Social and Cultural Rights (1997), nr. 18: 'The obligation to protect includes the State's responsibility to ensure that private entities or individuals, including transnational corporations over which they exercise jurisdiction, do not deprive individuals of their economic, social and cultural rights. States are

responsible for violations of economic, social and cultural rights that result from their failure to exercise due diligence in controlling the behaviour of such non-state actors'. De Guidelines zijn te raadplegen op www.rechten.unimaas.nl/humanrights.

- 75 Zie de vragen van Tweede Kamerleden over Nederlandse activiteiten in Birma, alsmede het ontmoedigingsbeleid handel met Birma, *Aanhangsel Handelingen II* 2006-2007, nr. 458 en 2001-2002, nr. 1087. Zie over de mogelijke betrokkenheid van een Nederlands bedrijf bij de bouw van de Israëliische afscheidingsbarrière in de Bezette Arabische Gebieden, de vragen van Tweede Kamerlid Van Dam, *Aanhangsel Handelingen II* 2006-2007, nr. 2597.
- 76 Vergelijk Maastricht Guidelines, nr. 19.
- 77 WTO Doha Declaration on the TRIPS Agreement and Public Health (14 November 2001), Doc. WT/MIN(01)/DEC/2.
- 78 Zie de publicatie van de Office of the United High Commissioner for Human Rights, *Frequently Asked Questions on a Human Rights-Based Approach to Development Cooperation*, (New York-Geneva, 2006). Zie voorts E. Filmer-Wilson, 'An Introduction to the Use of Human Rights Indicators for Development Programming', 24 *Netherlands Quarterly of Human Rights* (2006), p. 155-161.
- 79 Zie over de grenzen tussen *lex lata* en *lex ferenda*, G. Schwarzenberger, *The Inductive Approach to International Law*, (London, 1965).
- 80 Gepubliceerd in de *Human Rights Quarterly* 9 (1987), p. 122-135.
- 81 Gepubliceerd in de *Human Rights Quarterly* 20 (1998), p. 691-705.
- 82 Minister Maxime Verhagen, 'Over de dijken de wereld in – morele oriëntatie, realistische koers', toespraak aan de Universiteit van Maastricht, 31 mei 2007, beschikbaar op www.minbuza.nl
- 83 Twee zaken uit de jurisprudentie ter illustratie: een oude uitspraak: HR 14 april 1989, AB 1989, 207 (Harmonisatiewet), en een recente: Rb. Den Haag, 7 juli 2006, LJN AY1710 (No-claim teruggave Zorgverzekeringswet).
- 84 Vergelijk Artikel 8 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.
- 85 UNESCO Conferentie 'Economische, Sociale en Culturele Rechten: Lessen uit het Zuiden', Middelburg, 28-29 september 2007, georganiseerd in samenwerking met de Roosevelt Academie en de universiteiten van Amsterdam, Utrecht en Maastricht.
- 86 Het VN-Comité inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten heeft de Nederlandse Staat dringend verzocht te verzekeren dat de rechten uit het IVESCR directe werking krijgen binnen de Nederlandse rechtsorde. Zie de Concluding Observations die het Comité in november 2006 aannam na de bespreking van het derde Nederlandse rapport, VN Doc. E/C.12/NLD/CO/3, § 11 en 19.
- 87 Zie hierover, A.P.M. Coomans, 'Een internationaal klachtrecht bij schendingen van sociaal-economische rechten?', 52 *Ars Aequi* (2003), p. 22-27. Zie ook de antwoorden van de regering op vragen van Tweede Kamerlid Peters, waarin onder meer wordt gezegd dat economische, sociale en culturele rechten 'uitsluitend op een progressieve manier (kunnen) worden gerealiseerd'. *Aanhangsel Handelingen II* 2006-2007, nr. 1352. Dit standpunt doet geen recht aan de ontwikkelingen die het denken over de verwezenlijking van economische, sociale

- en culturele rechten de laatste 15 jaar heeft doorgemaakt. Zie hierover, H.J. Steiner, Ph. Alston, R. Goodman (eds.), *International Human Rights in Context* (3rd ed., Oxford, 2008), hoofdstuk 4.
- 88 Zie de brief van Minister Verhagen van 10 september 2007 aan Amnesty International Nederland over de opstelling van Nederland tijdens de bespreking van het ontwerp-Protocol in juli 2007 in Genève, met kenmerk DMV/MR-370/07 (kopie in bezit van de auteur).
- 89 Voor meer informatie zie: www.unesco.org -> Education -> Networks -> UNESCO Chairs/UNITWIN Networks.
- 90 UNESCO Strategy on Human Rights, Section II-A, aangenomen door de UNESCO General Conference tijdens zijn 32e zitting in 2003. Te raadplegen via www.unesco.org.

